

РОЗДІЛ VII

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

*І. Дзира
(м. Київ)*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ В КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСАХ 30–80-х рр. XVIII ст.

Розбудова Української держави є цілісним процесом, що полягає в утвердженні економічної незалежності, формуванні ефективних владних структур, відродженні рідної мови й культури, зростанні національної свідомості тощо. Суть відродження на сучасному етапі полягає у реалізації національної ідеї, що має стати основним фактором консолідації суспільства.

Одним з важливих шляхів конкретизації цієї ідеї є виявлення і фаховий аналіз даної проблематики в історико-культурній спадщині. Зокрема необхідно приділити належну увагу дослідженню першоджерел української суспільно-політичної та історичної думки попередніх епох.

Особливо цікавою у цьому відношенні є духовна спадщина XVIII ст. До 1764 р. на Лівобережній Україні існувала автономна козацька держава, що мала власну адміністрацію, військо, судочинство, фінанси й проводила відносно незалежну економічну і соціальну політику. Незважаючи на ліквідацію російським царизмом гетьманщини, її державницькі та культурні традиції справили значний вплив на українське національне відродження кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Твори козацької історіографії належать до визначних пам'яток національної історичної й політичної думки XVIII ст., які присвячені минулому України, етносу останньої та її державності від найдавніших часів. Проблеми козацького літописання 30-80-х рр. XVIII ст. є складовою частиною великої теми про розвиток історіографії в період активізації духовного життя на Лівобережжі. Вона якнайтісніше пов'язана з тогочасною суспільно-політичною думкою, спрямованою на захист автономії й станових прав козацької еліти. Створені у той період історико-літературні пам'ятки істотно вплинули на процес відродження української культури, мови та національної самосвідомості.

Актуальність дослідження підсилюється і тим фактором, що у сучасній науковій проблематиці вивчення витоків національного права, уроків української державності й етнополітичного виміру вітчизняного державотворення XVII–XVIII ст. посідає одне з провідних місць.

Як справедливо зазначає відомий учений В. Степанков, "вкрай важливою проблемою є дослідження національної свідомості українців", оскільки "до сьогоднішнього дня в польській історіографії та працях

окремих українських науковців продовжує спостерігатися виразна тенденція до її заниження" ¹.

У трьох статтях, написаних в останні роки життя, М. Грушевський закликав досліджувати козацькі літописи насамперед як літературно-публіцистичні праці. Хоча з другої половини XIX ст. твори літописного жанру поступово втрачали значення першорядних наукових джерел, однак "з точки зору історико-літературної нічого не програвали як пам'ятки свого часу. Навпаки, в міру того, як поглиблювалось дослідження динаміки літературної творчості і ширше – культурного і соціального процесу в Україні у XVIII ст., питома вага історичних творів згаданої доби ввесь час збільшувалась і зазначена вище зневага до них вела до того, що у вивченні загального культурного процесу в Україні у XVIII столітті почали відчуватися помітні прогалини" ².

На жаль, через несприятливі суспільно-політичні обставини ці настанови великого вченого не були реалізованими в радянські часи. Особливо це стосується хронік другої половини XVIII ст.

Авторами світських літописних творів 30–80-х рр. XVIII ст. були, за винятком О. Рігельмана, козацькі канцеляристи, що, природно, виражали суспільно-політичні інтереси свого стану. Ці інтелігенти взялися, за словами М. Грушевського, "після падіння Мазепи за занедбану київськими богословами історичну працю, зосереджуючи всю свою увагу не на добі княжої Русі, якою захоплювались останні, а на подіях XVII століття – боротьби козацтва з Польщею" ³. Але незважаючи на таку кон'юнктуру, національна свідомість зобов'язувала козацьких літописців звернутися і до попередніх періодів вітчизняної історії. Як доводить Е. Сміт, на думку патріотів-націоналістів, "нація мусить вихвалитися не тільки далекою минувшиною ..., вона мусить бути здатною показати ще й славетну минушину, золоту добу святих і героїв, надати значення своїй обіцянці відновлення й гідності. Що повніша й багатша етноісторія, то переконливішими стають претензії нації, то глибших струн вона може торкнутись в серцях членів нації. Як давно вже зрозуміли націоналісти, відчуття давності етноісторії спільноти, байдуже, скільки в тій етноісторії правди, є критерієм національної гідності й трибуною, з якої вони мають обстоювати національне відродження" ⁴.

Тому окремі історики, скажімо Григорій Граб'янка та Псевдоко-ниський, намагалися максимально продовжити аж до біблійних часів національну історію. Обидва вони виводили українців від Ноєвого сина Яфета. Тільки, на відміну від гадяцького полковника, невідомий автор подав конкретнішу схему етногенезу слов'ян, пов'язуючи їх походження з міфічним князем Славром, що був нащадком Яфетового внука – князя Роса. В "Літописній оповіді про Малу Росію" О. Рігельман приділив певну увагу питанням етнополітичної історії слов'ян у додержавні часи. Так, їх праатьківщиною він вважав землі між Дніпром і Віслою й біля Ільменського озера. Автор підтримував тих істориків, які писали про масове переселення слов'ян з Подунав'я на початку V ст. н.е. Першим київським князем дослідник вважав Кия, династія якого правила до 879 р. Правда, через 2 сторінки, всупереч своїм попереднім твердженням,

історик називає Аскольда та Діра васалами Рюрика, що прийшли з Новгороду. Намагаючись упорядкувати етнічну карту південно-східної Європи, О. Рігельман помилково зараховував до слов'ян скіфів, кіммерійців, готів, аланів і роксоланів.

На сторінках вміщеного до праці П. Симоновського “білоцерківського універсалу” зустрічаємо квазіісторичне повідомлення про завоювання Рима стародавніми русами: “Рим (иже всіх европейских градов матерью нарещися может), многими панствами и монархиями владивший и о шести стах чetyредесяти и пяти тысячей войска своего древле гордившийся, за давнейших вѣков, далеко меншим против помененной воинственной силы валечных русов с Руси... за предводительством князя их, был взятый и чetyрнадцать лѣт обладаемый”⁵. Використані істориком метафора, гіпербола й епітет надавали уривкові великої образності, виразно звеличували героїзм предків, якими співвітчизники по праву могли пишатися.

Оскільки в очах літописців княжа держава була одним з основних джерел політичної легітимності, що обґрунтовувало правомірність існування адміністративних інституцій Гетьманщини, то у своїх працях вони вимушені були, хоч побіжно, але торкатись історії Київської Русі, щоб підкреслити зв'язок стародавнього періоду української історії з пізнім середньовіччям. Крім того, звернення до епохи незалежності та державної могутності повинне було надати моральну підтримку суспільству в боротьбі за відстоювання автономії Гетьманщини перед наступом московського абсолютизму.

У коротеньких екскурсах невідомий автор “Краткого описанія Малороссіи”, а за ним і Василь Рубан пояснюють причини занепаду Київської Русі. Ними вони цілком справедливо вважають князівські міжусобиці, монголо-татарську навалу й агресію з боку Польщі та Литви.

Через те що на сторінках “Літописної оповіді про Малу Росію”, присвячених Київській Русі, виразно простежується москвоцентризм О.Рігельмана, ми не будемо спинятися на характеристиці відповідних розділів твору.

Звернення української історіографії 30–80-х рр. XVIII ст. до литовсько-польської доби вітчизняної історії обумовлюється, на наш погляд, трьома головними причинами. По-перше, патріотично настроєній тогочасній інтелігенції необхідно було обґрунтувати юридичну законність політичних і соціальних “прав та вольностей”, що були надані литовськими великими князями і польськими королями ряду верств українського суспільства. Це пояснюється тим, що в XVIII ст. не тільки над становими, а й над загальнонаціональними інтересами українців нависла серйозна загроза з боку московського самодержавства. Характеристиці політико-правових поглядів козацьких канцеляристів, що знайшли відображення на сторінках їхніх творів, нами присвячено окреме спеціальне дослідження. По-друге, козацька еліта прагнула висвітлити історію виникнення та розвитку свого власного стану, представити його як основний соціально-національний чинник українського життя після втрати незалежності. Й, нарешті, всупереч теоріям про чужоземне

походження козацтва, літописці мусили підкреслювати його органічний зв'язок останнього з давньоруською державою.

Тому розглянемо, як трактувалася проблема походження козацтва, що була однією з центральних у всій українській історіографії XVIII ст. Всі історики, котрі написали свої праці в 30–80-х рр. XVIII ст., з більшою чи меншою впевненістю віддавали перевагу соціальній теорії його походження. Окремі з них, наприклад, П. Симоновський та особливо О. Рігельман, приділяли даному питанню значну увагу, вдаючись при цьому до полеміки з опонентами. Наприклад, автор “Краткого описанія Малороссіи” вважав, що козацька верства формувалась за рахунок втікачів від феодального гніту, які, оселившись у степах, промишляли мисливством і рибальством. Постійна небезпека від сусідства з татарами привчила їх до військової майстерності, що зокрема гартувалась в морських походах на турків. Щоб поставити козацьку верству у безпосередній зв'язок з давньоруською епохою, історик вдався до етимологізувань. Він зазначив, що переселенці називалися “козаками, от древних козаков рода того ж рускаго, при кагані еще бывших”⁶. П. Симоновський також доводив, що основною причиною їх виникнення було соціальне гноблення, хоча й не відкидав фактор боротьби проти зовнішніх ворогів. Завоювання Польщею Галичини, а Литвою Київщини та Волині “обывателей земли той привело в страх и многие из них принуждены оставить дома свои и искать поселения себе внизу по Днепре, где как скоро оселились, то поляки, Литва и татары, будучи в соседстве с теми новопоселившимися малороссиянами, безпрестанныя делали на них нападения и разныя приключали им обиды, от чего они, защищая себя, приобыкли от мала помалу к воинскому искусству”⁷.

Учений підкреслював, що чисельність козаків почала особливо зростати після Люблінської унії 1569 р. Захоплення магнатами величезних земельних володінь, введення кріпацтва і заміна місцевої адміністрації польською, на думку автора, призвело до масового переселення людності у степові регіони: “Многие поляки повходили в те провинции, где разнообразно земли с угодиями себе приобрели и знатнейшія урядовыя места между собою разобрали, а малороссиян вовсе пренебрегать начали, не имея с ними никакого равенства, и инако их, как за подданных считали, от котораго угнетения остальные принуждены к братии своей к Днепру переселяться”⁸. Рішуче заперечуючи версію про іноетнічну природу козаків, П. Симоновський запевняв читача, “что они действительно суть природные россияне, а не избежище разных народов, както некоторые, не хотя зникнуть в древность историй, рассуждают”⁹. Крім посилення на стародавні джерела, другим доказом українського походження козаків історик вважав їх мову. Очевидно, що він не зміг змиритися з власною гіпотезою про появу українських козаків у 1340 р. й тому вдався до етимологічних вправ, які, зрештою, завели його на манівці псевдоісторії. Однак, з іншого боку, це дало йому можливість припустити, що у 1021 р. “и козацкой народ в Малороссіи уже жительство имел”¹⁰.

Йдучи за Гваньїні, С. Лукомський вважав козаків військовими найманцями. Автор “Собрания исторического” пояснював утворення

козацтва тільки зовнішньополітичними факторами, а саме необхідністю боротьби з татарською агресією. На відміну від своїх сучасників, він відзначив роль уряду Речі Посполитої в організації козащини. Після нападу у 1512 р. кримського хана Менглі-Гірея, що приніс величезні жертви та спустошення, – “поляки, видя такое вероломство и ясное себе от них осмеяние, болше служивих военных людей на Украине содержат уставовили и приговор такой заключили, чтоб молодые люди на Украине в воинских делах изобучались и для защищения границ от татар всегда били б в готовности, и сіе о козаках разуметь должно”¹¹. Таким чином, С.Лукомський характеризував козаків як воїнів і лицарів, що у середньовіччі давало змогу зарахувати їх до національної аристократії.

Наслідуючи “сарматську” теорію походження шляхти та взагалі всіх поляків, Григорій Граб’янка виводив козаків від хозарів. Назвав їх козацьким військом й автор „Історії русів”. Причому цей етнос він зарахував до слов’ян та намагався переконати читача, нібито данина, яку платили інші племена останніх хозарам, була звичайним податком на утримання професійної армії. “Але хоч які наївні й ненаукові, – писав М. Грушевський, – були сі генеальогії козащини (маються на увазі у першу чергу версії Г. Граб’янки, автора "Історії русів" і, мабуть, частково “філологічні” вправи П. Симоновського – І.Д.), в кожному разі інтересне й характеристичне для української історіографії XVIII віка – се бажання зв’язати початки козащини з староруськими часами, поставити їх як репрезентантів політичного українського життя в тісні зв’язки з Київською державою, з політичним життям староруських і переходових часів. Сим стара історіографія наша і ті праці, які писалися під її впливами, відрізняються досить різко від того, що писалося під впливом традиційних поглядів на українців як на чужородців – Черкас”¹².

Багато різноманітних матеріалів, які часто взаємовиключають один одного, містить “Літописна оповідь про Малу Росію”. Заперечуючи різні іноетнічні теорії, О. Рігельман доводив, що козаки походять “от роду российского.” Підкреслимо, що це останній робив не стільки в ім’я наукової істини, скільки відповідно до ідей маніфесту Катерини II від 3 серпня 1775 р. Адже, категорично не погоджуючись з думкою, нібито запорожці є прямими потомками “неких вольных людей, кои якобы не принадлежали ни к какому владению”, він звинувачує січовиків у тому, що вони “мнят о себе все, будто бы они навсегда право имеют в вольности, и ни под чьим точным владением, как только под защитою тех областей, к которым они прикосновенны состоят. И для того не почитают себя, чтоб они подлинно были из русских людей или чьи бывшие подданные”¹³.

Автори переконували читача у тому, що своєю боротьбою проти турецько-татарської агресії в XVI – першій половині XVII ст. козаки вписали багато нових сторінок до історії воєнного мистецтва. Прославляючи бойові походи останніх, літописці разом з цим нагадували й про їхні заслуги перед Річчю Посполитою. Вони підкреслювали, що козацька військова організація у першу чергу була дуже корисною для оборони кордонів Литовсько-Польської держави від нападів кочівників. Причому

в своїх діях українські воїни застосовували також і наступальну тактику, що служила найкращим засобом стримування агресії. На думку П. Симоновського, до 1596 р. уряд Речі Посполитої сприяв козакам та не забороняв їм чинити напади на ворожі володіння, “о котором их на турков и татар нападеніи от польских королей тогда не токмо запрещенія не было, но еще и думано, как бы то войско Польскому государству учинить полезнейшим”¹⁴. Автор порівнював військову організацію й бойову діяльність козаків з лицарями ордену святого Іоанна. При цьому він свідомо перебільшував їх загальнодержавну роль як складової частини збройних сил Речі Посполитої. Так, дослідник зазначав, що козаки “безпрестанную брань имели, чем тем неприятелем всякой путь к Польскому королевству и Великому княжеству Литовскому заградили, и были службою своею Польше так, как средостение”¹⁵. Далі, використовуючи більш влучне порівняння, він знову повторював думки, нібито “одни только казаки татарам и туркам тогда и опасны были, а Польше от неприятельских нападеній за каменную служили стену”¹⁶. Тому історик розцінював заборону короля Сигізмунда III робити козакам свавільні походи як недалекоглядне політичне рішення, що в майбутньому завдало значної шкоди Речі Посполитій.

Апофеозом козацької звитяги є вміщений у праці П. Симоновського стилізований лист Івана Сірка до кримського хана. Демонструючи неабиякий літературний хист, учений перерахував найважливіші походи “морем і землею” проти Османської імперії та Кримського ханства. З метою ідеалізації козацтва невідомий автор листа перетворював доступний йому емпіричний матеріал у захоплюючу фабулу вставного оповідання. Для розгортання сюжетної лінії, крім історичних і вигаданих фактів, він залучив ще й різноманітні яскраві образно-виражальні засоби. Вершиною героїзму козаків є похід 1629 р., коли “братія наша, запорожци, с певным вождем своим воюючи в човнах по Евксипонту, коснулись мужественно до самих стін константинопольских и оныя, довольно окуривши дымом мушкетным, превеликій султану и всім мешканцам страх и смятеніе учинили и, некоторые отлеглишія селенія константинопольскія запаливши, тож счастливие и с многими добычами до коша своего повернулись”¹⁷. Відповідно до історичної реальності, дослідник прагнув довести, що завдяки своїй боротьбі з турецько-татарською експансією українське козацтво прославало себе в усьому світі: “А що найхвалебнійше и найславнійше, же тіе ж славно именитіе вожди наши козацкіе и скифославянскіе не токмо Царюграду, но и всему царству Греческому первійшим от оных соседственных народов были страхом”¹⁸. Перехід від конкретного предмету викладу до думок загального характеру, історичних роздумів та дидактики супроводжувався зростанням у тексті кількості мовних елементів з книжним стилістичним забарвленням.

Жоден з істориків не забував повідомити у своїй праці про Хотинську битву. Так, автор “Льтописца или описанія краткого знатнйших дѣйств и случаев” зазначав, що в 1621 р. гетьман Петро Сагайдачний “ходил з ляхами на турки под Хотин и, преславно побідивши, оного королевича высвободили от осады”¹⁹. На відміну від тих літописних

творів, де містилися доволі скупі повідомлення про Хотинську битву, у “Літописній оповіді про Малу Росію” цій події присвячено окремий підрозділ з батальною сценою. Автор підкреслював, що через навалу двохсоттисячного ворожого війська “вся Польша в великой опасности состояла”, й зазначав, що король звернувся до гетьмана Сагайдачного з проханням прибути з козаками на допомогу, “обещая им за то достойную плату и прежнюю иметь вольность”²⁰. Про те що у боях під Хотином козацьке військо врятувало Річ Посполиту від смертельної небезпеки, писав і П. Симоновський. При цьому він підкреслював, що головні удари армії Османа II були спрямовані саме на козацький табір: “Они особливим стояли лагером и всегда в самом челе полагались противу турецкой арміи, которая чрез полтора месяца с одними почти козаками и дело имела”²¹.

Всі українські історіографи, крім автора Чернігівського літопису, згадували й про участь козацьких загонів у Смоленській кампанії 1634 р.

Загострення польсько-українських взаємин, як вважала більшість літописців XVIII ст., припадало на початок царювання Сигізмунда III. Причому історики звернули увагу читачів не лише на національну та релігійну, а й на соціальну природу конфлікту. Вони розповідали про насильницьке захоплення магнатами величезних земельних володінь і перетворення шляхтою козаків на своїх підданих. Дрібні українські землевласники вимушені були або погодитися виконувати повинності, або кидати нажите майно й рятуватися втечею. Літописці справедливо наголошували, що соціальне гноблення посилювалося національними утисками. Як свідчення такої дискримінації розцінював факт передачі місцевої адміністрації в руки поляків. Наприклад, П. Симоновський, прагнучи проникнути у сутність соціально-економічних та національних взаємин кінця XVI ст., дав таку характеристику становища українського населення Київщини і Поділля: “Когда сигизмунт Третій вступил на престол, начала быть козакам отменность: разные Польские магнаты на определенной козакам земле в Малой Росіи позанимали себе села и деревни и тем козаков в разных случаях утесняют и в подданство их привлечь начали; самага же козацкаго гетьмана под веденіе и власть коронному гетьману отдали и знатнейшія урядовыя места в Малой Росіи природным полякам роздали, что козакам столь чувствительно стало...”²². Природно, що особливе обурення викликали ті утиски, які зазнавали останні. Так, на 1621 р. чисельність козацького реєстру становила всього 6000 чол., “бо уже толко их было, протчіе же всі Ляхами в мужики поверстаны”²³.

Усі літописці більшою чи меншою мірою висловлювали своє ставлення до Берестейської унії, прийняття якої у 1596 р. ознаменувало собою початок релігійного гніту. Оскільки саме козацтво відразу активно виступило на захист православної церкви, що після втрати незалежності була одним з основних представників української нації, то канцеляристи, хоч і були світськими людьми, надавали цьому питанню серйозну увагу. Вони добре усвідомлювали, що в XVI-XVII ст. релігійна ідея об’єднувала всі верстви українського народу у боротьбі з польсько-шляхетськими поневолювачами.

Досить докладно історію виникнення унії висвітлено в “Собрании историческом”. На 11 сторінках тексту, що становлять 20% від загального обсягу твору, С. Лукомський показав справжні причини унії з Римом, гнівно затаврувавши єпископів-ренегатів. З неприхованою антипатією поставився автор до луцького єпископа Кирила Терлецького та володимирського й брестського Іпатія Потія, показуючи їх дволикість і підступність. Ці “всякаго зла изобретатели” організували авантюру з прийняттям унії не через власні моральні переконання та не заради спасіння душ людських, а для своїх користюлюбних, егоїстичних інтересів.

Найсовіснішою постаттю виступає на сторінках твору К. Терлецький, якого звинувачували у недотриманні посту, двоєженстві, розпусті, фальшуванні золотих монет, дружбі із злодіями, вбивстві маляра Пилипа й багатьох інших кримінальних злочинах. “Лукавій как бес” Терлецький “умислил отъторгнутись от патриархи, боясь, да некогда за безъчиния свои впадет в его руки”²⁴. Першим він підмовив на ганебний вчинок Іпатія Потія – “человека родовитого и ученого, однако весьма не постоянного; ибо, он всяких вер и во всякое время проживая, отведал, кажется, и жидовской, и турецкой”²⁵. Доводячи, що Потій був позбавлений Божої благодаті, автор розповідав про комічний випадок у церкві міста Володимира, коли під час постриження Господь прилюдно зганьбив майбутнього відступника та дав зрозуміти, що ця особа не гідна пастирського сану. Неприємна пригода в храмі сталася також з ще одним співучасником змови – полоцьким єпископом Германом. Залучившись підтримкою католицької-ієрархії, єзуїтів і королівської адміністрації, уніати грубо порушили на Берестейському соборі основні правила церковного самоврядування. Патріарший екзарх Никифор, який активно виступав на захист православ’я, був схоплений та за рішенням сейму ув’язнений у Мальборку, де незабаром і помер. Після визнання верховенства папи “сіи ж апостати или отступники, римскіи унети, отторгши-ся от востока, к западному римскому костелу присоединилися, православних руссов и козаков жесточайше гонили и к той проклятой унії принятию всякими мери их принуждали”²⁶. Прагнучи викликати в читача інтерес до зображуваних подій, Лукомський використовував різноманітні засоби емоційного впливу на нього. Наприклад, він порівнював переслідування православних, що почалися після 1596 р., з гоніннями на християн у часи Нерона. Однак усі спроби духовного поневолення українського народу, зазначив автор, були приречені на провал, бо “русси и козаки в своей православной вере твердо и непоколебимо стояли”²⁷. Таким чином, антикатолицькі та антиуніатські мотиви, що виявляються й в усіх інших пам’ятках, найповніше були передані саме С.Лукомським, який спирався під час своєї праці на матеріали Густинського літопису.

Як гадає Н. Яковенко, з середини XVII ст. міжконфесійний конфлікт у Речі Посполитій призвів до войовничої “націоналізації” церков. Відтепер кожна з них видавалася опонентові не спільнотою інакшого (звичайно ж, “неправильного”) християнського обряду, а втіленням етнічної приналежності смертельного ворога – ляха-католика чи русина-православного. Відтак, моделюючись за допомогою властивих часові

метафор, “війна народів” почала сприйматися як “війна вір”²⁸.

Наведені факти свідчать про те, що у XVIII ст. інтелігенти загалом правильно розуміли причини козацько-селянських повстань в Україні кінця XVI – першій половині XVII ст. Вони розглядали їх не як випадкове явище, а як закономірний наслідок національно-релігійного і соціального гноблення українського народу польсько-шляхетськими поневолювачами.

Ясно усвідомивши органічний взаємозв’язок між усіма антипольськими збройними повстаннями, літописці оцінювали їх як єдиний процес національно-визвольної боротьби, що з різною інтенсивністю постійно точилася в Україні. Для ілюстрації наших думок наведемо відповідні уривки з “Краткого описанія Малороссіи”:

“... Шляхтич Косінский, когда по благочестию возъревновал и, козацким гетманом учинившись, стал воевать ляхов, тогда онаго под Пяткою ляхи убили 1594 года.” – С. 215.

“И за тую ж унію взявшись потом против ляхов, гетман запорожский Наливайко с козаками Слуцк и Могилев спалил и ляхов многих побил”. – С. 215.

“1628. Ради великих тягостей и озлобленій не токмо козакам, но и церквам руским, от поляков творимых, повставши, козаки на их обрали гетмана Тараса и, учинивши з ляхами баталію под Переясловом, множество их побили и примирились”. – С. 217.

“1637. Когда же ляхи, мстячися на козаках, знову начали их зіло озлоблять и, хватая явно, убивать, тогда козаки, паки възбунтовавшись, выбрали собі гетмана Павлюка и зділали войну под Кумейками, где от гетмана короннаго Конецьполского побіждены...” – С. 217.

“Вида же козаки, что ляхи умислили их всіх вигубить, знову поставили между собою гетмана Остряницю...и в степу, над рікою Старицею, войною ляхов побідили...” – С. 218.

Як бачимо, перші три уривки пов’язано національно-релігійним мотивуванням козацьких повстань. Зауважимо при цьому, що збройний виступ Косинського насправді, відбувся ще до проголошення Берестейської унії. На боротьбу ж в 1628 р. (у дійсності – в 1630 р.) козаки піднялися, захищаючи не лише православну конфесію, а й свої станові інтереси. Тяжкий соціальний гніт та репресивні заходи уряду Речі Посполитої, що несли загрозу самому існуванню козацького стану, подані автором як єдина причина війни 1637-1638 рр. у 2-х останніх уривках. Наведені твердження літописця вражають зрілістю історичної думки. “Коли переходимо, – писав М. Грушевський, – історію сеї боротьби за права руської віри, що червоною ниткою йде через усі отсі роки...вдаряє в очі одно – що по елекції (виборах короля Владислава IV – І.Д.) вже не видно козаків в сій горячій боротьбі. Козацького елементу вже не чути в справі “грецької релігії”; на цілий ряд літ він входить в межі своїх клясових, чисто козацьких інтересів, і національні перспективи, коли не сходять зовсім з овиду козацького життя, то в усякім разі відходять на далекий плян”²⁹.

Як справедливо вважають історіографи, сваволя польської шляхти,

соціальне й національне гноблення посилювалися з року у рік і, досягнувши свого апогею в десятиліття перед Хмельниччиною, стали нестерпними. На сторінках більшості літописів знаходимо апокрифічне повідомлення про віроломне порушення поляками угоди у 1638 р. і жахливу страту гетьмана Остряниці та старшини. Після цього було скасовано інститут гетьманства. Для контролю за козацтвом призначено “комісаров и вождов своея лядския держави, породы и віры, которые, для своего зиску и прихотей, так были козаков утіснили, яко едва кто иміл что либо свое собственное в дому, опроч жены, як и сами описали”³⁰. Щоб не допустити втікачів на Запоріжжя, коронний гетьман Конєцпольський “для помсти” їм побудував Кодацьку фортецю. Скориставшись матеріалами літопису Граб’янки, автор “Краткого описанія Малоросіи” переніс з першоджерела на сторінки свого твору кілька фантастичних подробиць утисків: “Церквы и образы церковные жидам распродали, дітей козацких в котлах варили, жонкам перси деревом витискали и протчая”³¹. Н. Яковенко висунула цікаве й досить правдоподібно припущення, що, крім книг пророків і житій ранньохристиянських мучеників, джерелами фабул про такі незвичні „види смерті” стали ікони та фрески із зображенням сцен Страшного суду³².

Вищенаведені факти беззаперечно служать для повного виправдання спалаху Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Найважливішим доказом літописців є грубе порушення польською стороною колишніх прав і свобод, наданих королями козацтву й деяким іншим верствам православного населення України. Законність всенародного повстання, на думку вітчизняних істориків, підтверджує і привілей Владислава IV. У ньому король нібито давав козакам дозвіл на збройний захист їхніх соціальних прав. Причому, якщо автори обох редакцій “Літописца или описанія краткого знатньших дѣйств и случаев” заявляли, що “король Владислав по козацкому челобитію написал приватно”³³, то на сторінках “Краткого описанія Малоросіи” санкція монарха розглядалася як офіційний документ: “Того ж року король Владислав, по плачливому козацкому челобитію в обидах их несказанных, написал лист з своєю королевскою печатію до Барабаша, асаула войскового, в тіх словах: “Ежели-де жолніре есте добрыи, шаблю и силу иміете, и кто вам за себе стать воспящает?”³⁴. У ролі ще одного аргумента фігурує й особиста образа Богдана Хмельницького. Епізод із захопленням Чаплинським хутора Суботова, ув’язненням його власника та побиттям сина вміщений до всіх історико-літературних пам’яток 30–80-х рр. XVIII ст., за винятком Чернігівського літопису.

Знайомлячи читачів з історичними фактами, літописці одночасно формували у них почуття спорідненості з усіма своїми предками, наголошували на спадкоємності поколінь. Таким чином, вітчизняна історія поставала не лише як пам’ять про минулі події, а й як пам’ять про всіх спільних родичів по висхідній лінії. Як слушно зазначав Олег Ольжич, “цей міт роду, як би ми його назвали, можна історично ствердити як великий рушій свідомості української і знайти в ньому притаманне укр. схоплення суті національної спільності. Так українське розуміння

різниться від державного (романського) та природничого (кров) германського розуміння істоти нації, як різниться воно теж від пасивного територіального патріотизму, який знало недавнє минуле”³⁵. Наприклад, на сторінках “Білоцерківського універсалу” Б. Хмельницький закликав українців “кшталтом оных древних Русов, предков наших”³⁶ виступити одностайно на захист своїх національних і соціальних інтересів. А Іван Сірко нагадав кримському ханові про військові подвиги, які вчинили “прежніе войска Запорожского вожди, предки и славные антецесорых наши”³⁷. “Знову ж “козацький рід”, “козацькі внуки” нової доби, – писав О. Ольжич, – стають тим мітом, що не дає занепасти і веде до відродження українську духовність”³⁸.

Розповіді про героїчне минуле сприяли також формуванню почуття національної гордості. Автори літописних творів прагнули висловити свою відданість, повагу й любов до власного народу. Так, Г. Покас проголошував, що “слава сего народа и учреждения их во всем світі и сосідственным иностранным народам совершенно извістны и никогда потаїтись не могут”³⁹.

У натхненних рядках “Білоцерківського універсалу” Б. Хмельницький пропонував співвітчизникам виконати свій прямий патріотичний обов’язок. Він переконував майбутніх повстанців, що в разі загибелі слава про їхні подвиги закарбується у національній та світовій історії. А душі всіх полеглих за православну віру обов’язково потраплять до раю. Для підсилення ефекту гетьман вдався до контрастного порівняння долі покірного раба і слави оборонця Батьківщини. “Лучше и благополучнійше нам за віру святую православную и за цілость отчизны на пляцу военном, от оружья бранного полягти, – зазначав Б. Хмельницький, – нежели в домах своих, яко невістюхам побієнным быти; где ж если умрем за благочестивую віру нашу, то не токмо слава и отвага наша рыцарская во всіх европейских и иных странах и далеких землях славно провозгласится, але и упованіе наше (еже за благочестіе умрети) будет безсмертія исполнено и страдальческими вінцы от Бога вінчано”⁴⁰.

Не гіперболізуючи військові подвиги козаків, автор апокрифічного листа І. Сірка до кримського хана надав їм великого епічного узагальнення. В урочистому, піднесеному тоні розповідав кошовий про морські й сухопутні походи та перемоги запорожців над турецько-татарськими завойовниками. Для кращого підтвердження наведених у листі зразків військової доблесті отаман порадив ханові звернутися до турецьких, татарських, а особливо грецьких, римських і польських історичних джерел, “в которых ясно оглашается немерцающая слава козацкая и хвалебныя діла воинскія войска Запорожского”⁴¹.

Уславивши героїко-патріотичну діяльність захисників рідної землі, І. Сірко разом з цим наголошував на відсутності у козацтва завойовницьких намірів. Але водночас автор послання попередив хана, що при найменшій загрозі для України січовики, подібно до своїх уславлених попередників, дадуть гідну відсіч нападникам. Для захисту Вітчизни “нам, их наслідникам, кто заборонит тім же хвалебным предков наших ити тором?”⁴² – звернувся з риторичним запитанням до свого кореспондента кошовий.

Отже, кращі представники козацької еліти звернулися до дослідження вітчизняного минулого з метою збереження історичної пам'яті нації. Під час творчої праці вони зібрали значний фактичний матеріал, дали свої оцінки історичним подіям, явищам й особам, зробили відповідні узагальнення та висновки, провели паралелі з сучасністю. Незважаючи на несприятливі обставини, автори історико-літературних творів 30–80-х рр. XVIII ст. поширювали серед своїх співвітчизників і прагнули передати нащадкам національні політичні традиції, що знайшли своє втілення в Київській Русі й гетьманській державі. Розуміння та відтворення безперервності процесу історичного розвитку української нації свідчать про загалом високий рівень політичної свідомості в більшості літописців.

- 1 Степанков В. Українська революція XVII століття: актуальні проблеми дослідження // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – С. 9.
- 2 Грушевський Михайло. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів // Український історик. – Нью-Йорк – Торонто, 1991–1992. – С. 116–117.
- 3 Там само. – С. 119.
- 4 Ентоні Д. Сміт. Національна ідентичність. – К., 1994. – С. 168.
- 5 Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. – М., 1847. – С. 19.
- 6 Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 213.
- 7 Симоновский П. Вказ. праця. – С. 2–3.
- 8 Там само. – С. 3.
- 9 Там само.
- 10 Там само. – С. 2.
- 11 Лукомский С. Собрание историческое губерния // Летопись Самовидца – С. 328.
- 12 Грушевський М. Історія України-Русі. – К., 1995. – Т. VIII. – С. 68.
- 13 Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію. – К., 1994. – С. 36.
- 14 Симоновский П. Вказ. праця. – С. 4.
- 15 Там само.
- 16 Там само. – С. 10.
- 17 Там само. – С. 7.
- 18 Там само.
- 19 Летописец или описание краткое знатнейших дѣйств и случаев // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 5.
- 20 Рігельман О.І. вказ. праця. – С. 76.
- 21 Симоновский П. Вказ. праця. – С. 11.
- 22 Там само. – С. 9.
- 23 Краткое льтоизобразительное знаменитых и памяти достойных дѣйств и случаев описание // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. – К., 1856. – С. 58.
- 24 Лукомский С. Вказ. праця. – С. 364.
- 25 Там само. – С. 363.
- 26 Там само. – С. 369.
- 27 Там само.
- 28 Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002. – С. 62.
- 29 Грушевський М. Історія України-Русі. – С. 200.
- 30 Краткое описание Малороссии... – С. 219.
- 31 Там само. – С. 218.

- ³² Див.: Яковенко Н. Вказ. праця. – С.225.
³³ Летописец или описаніе краткое знатньиших дѣйств и случаев... – С. 7.
³⁴ Краткое описаніе Малороссіи... – С. 219.
³⁵ Кардаш Д. Українська історична свідомість // Ольжич О. Незнаному воякові. – К., 1994. – С. 253.
³⁶ Симоновский П. Вказ. праця. – С. 19.
³⁷ Там само. – С. 7.
³⁸ Кардаш Д. Вказ. праця. – С. 253.
³⁹ Цит. за: Оглоблін О. Григорій Покас та його «Описаніе о Малой Россіи» /1751/. Науковий збірник – Нью-Йорк. 1952 – С. 69.
⁴⁰ Симоновский П. Вказ. праця. – С. 17.
⁴¹ Там само. – С. 7.
⁴² Там само.

